

4

SONJA ZDRAVKOVA DJEPAROSKA

Uloga Muzičke omladine Makedonije u izgradnji makedonske kulture u doba socijalizma

Muzička omladina Makedonije (MOM) predstavljala je značajan stub u izgradnji muzičke kulture u Makedoniji u socijalističkom periodu. Dostupnost dokumenata iz Arhiva Jugoslavije otvorila je mogućnost za detaljnu analizu delovanja ove organizacije od njenog osnivanja do raspada SFRJ. Arhivska građa pružila je priliku da se dobiju sasvim novi uvidi u različite procese i faze u radu MOM-a. U ovom poglavlju akcentat je na uočavanju opštih kretanja u kulturnoj politici zemlje, te njihovog reflektovanja na delovanje Muzičke omladine Jugoslavije, odnosno republičke organizacije MO u NR / SR Makedoniji. Analizom podataka iz arhivskih i drugih izvora utvrđeno je da su postojale tri faze u radu MOM-a s veoma distinktivnim karakteristikama. Prva se odnosi na osnivanje i širenje organizacije na makedonskom tlu, zatim sledi period u kome je važnu ulogu imao model samoupravljanja i, naposljetku, period sociokulturne dezintegracije. Svaka od ovih faza zasnovana je na određenim konstantama kada je reč, najpre, o načinu rada i aktivnostima same organizacije, a zatim i o njenoj umetničkoj produkciji.

Ključne reči: Muzička omladina Jugoslavije, Muzička omladina Makedonije, kulturna politika, muzika, balet

1. Uvod

Otvaranjem fascikli iz Arhiva Jugoslavije u kojima je sačuvan materijal o radu Muzičke omladine Jugoslavije (MOJ), tj. različita dokumenta, rešenja, programi, izveštaji, brošure itd., stekla sam utisak da sam u nekoj vrsti vremenske mašine koja me vraća u prošlost, tačnije – u period još pre mog rođenja, u vreme jednog prošlog sistema u kome su u Makedoniji nastale tektonske promene u pogledu podizanja i unapređenja njene kulture. Listajući dokumenta, naišla sam na poznata imena, drage profesore, vrhunske izvođače, bivše i sadašnje kolege. U tom procesu, dok je projekat trajao, neki od njih su, nažalost, završili svoj kreativni i životni put. Izdvojila bih imena na koja sam često nailazila – violinistkinje Ratke Dimitrove (1940–2020) i kompozitora Tome Mančeva (1950–2020).

Oni su su bili veoma aktivno uključeni u određene faze rada Muzičke omladine Makedonije (Музичка младина на Македонија) (MOM). Proces rekonstrukcije podataka i, kasnije, analize materijala nije bio nimalo jednostavan. Korpusu dokumenata iz Arhiva Jugoslavije dodati su materijali MOM-a,¹ te monografije i knjige posvećene različitim kulturnim organizacijama iz socijalističkog perioda.²

Prolazeći kroz sačuvane stranice o aktivnostima organizacije MO na tlu nekadašnje Jugoslavije, osim puke faktografije, otvaraju se i brojni horizonti, uključujući i one duboko lične i emotivne. Tokom susretanja s mnoštvom podataka iz obimnog fonda MOJ-a neizostavno se postavlja pitanje o tome kako pristupiti njihovom „čitanju”? Iako to bez sumnje zavisi od samog istraživača, njegovog istraživačkog fokusa i teorijskog polazišta, moram da napomenem da sam nastojala da izbegnem kreiranje iscrpnog, hronološki oblikovanog sleda događaja, ljudi i pojava. Umesto toga, ovo poglavlje biće posvećeno razmatranju opštih tendencija koje su uočene u radu MOJ-a, odnosno MOM-a, kroz prizmu društveno-političkih gibanja. Cilj je da se prati reflektovanje kulturne politike socijalističke Jugoslavije na rad MOJ-a i MOM-a. To je bilo bazično polazište iz koga je proisteklo ovo istraživanje.

2. Markiranje istraživačkog okvira

Kulturna politika i koncepti koje ona nameće povezani su i nalaze se u bliskoj interakciji sa širim društvenim kontekstom, odnosno njegov su proizvod. Mnogi autori su pisali o funkcionisanju kulture, ali i o kulturnoj politici, pravcima delovanja, instrumentima i očekivanim efektima.³ Izdvajam citat iz studije Entonija O’Hirija (O’Hear): „to je ideja da kada proučavamo kulturu, deo onoga što bi trebalo da se pitamo jeste kakav je osećaj biti pripadnik te kulture i šta

¹ Posebno bih izdvojila mogućnost uvida i korišćenja materijala iz arhive MOM-a, kao i saradnju sa Aleksandrom Gerasimovskim, dugogodišnjim rukovodiocem ove organizacije.

² Pored ostalog, treba pomenuti sledeća izdanja, autore studija i urednike zbornika radova: *25 godina Muzičke omladine Srbije* (Beograd: Pro musica, 1979); *30 godina Muzičke omladine 1954–1984* (Zagreb: MO Zagreba i Hrvatske, 1984); Snežana Anastasova-Čadikovska, Aleksandar Gerasimovski, *30 godina Muzička mladina vo Makedonija* (Skoplje: MMM, 1993); Snežana Anastasova-Čadikovska, Sonja Simovska, Lidija Lazarevska (ur.), *Muzičko-baletski učilišni centar 1945–1995* (Skoplje: MBUC, 1995); Slavimir Marinković, Violeta Andreeva, Marija Neškoska (ur.), *MNT, Balet 50 godina 1949–1999* (Skoplje: MNT, 1995); Snežana Anastasova-Čadikovska, Roza Nolčeva-Angelevoska, *Festivalska prikazna: Ohridsko leto 1961–2020* (Ohrid: Ohridsko leto, 2020); Aleksandar Trajkovski, *50 godina Majski operski večeri* (Skoplje: NOB, 2022).

³ Videti detaljnije u: Raymond Williams, *Culture* (London: Fontana Press, 1981); Raymond Williams, *Culture and Society 1780–1950* (New York: Columbia University Press, 1983); Antony O’Hear, *The Landscape of Humanity: Art, Culture and Society* (Imprint Academic, 2008); Paul Hodkins, *Media, Culture and Society: An Introduction* (London: SAGE Publications Ltd., 2017); Carole Rosenstein, *Understanding Cultural Policy* (New York: Routledge, 2018).

znači deliti tu tradiciju, istoriju i zajedničke vrednosti”.⁴ Bez obzira na društveno uređenje, ove tri navedene kategorije: tradicija, istorija i, osobito, zajedničke vrednosti ključni su deo opšteg konstrukta koji se gradi u određenom vremenskom periodu na određenom geopolitičkom prostoru. Ovaj interaktivni vid uspostavljanja, izgradnje i formulisanja odnosa beleži nekoliko autora, među kojima bih izdvojila Cimermana (Zimmerman): „Ti svesni izbori zauzvrat su pokrenuli procese i institucionalne promene koje su rezultirale daleko interaktivnijim odnosom između režima i društva, politike i kulture, nadgradnje i baze”.⁵

Organizacija Muzičke omladine (Jeunesse Musicales) u svom je začetku bila vođena idejom da umetnosti i muzika treba da postanu utočište od ratnih strahota. Miodrag Pavlović, dugogodišnji generalni sekretar MOJ-a, u svom tekstu povodom 25-godišnjice MO Srbije istakao je ovu temeljnu ideju Međunarodne federacije Muzičke omladine (MFMO / FIJM)⁶. On piše: „U Belgiji i Francuskoj je Muzička omladina stvorena za vreme okupacije, sa željom da se okupljanjem mladih ljudi oko umetnosti, prvenstveno muzike, skrene pažnja mladih generacija na nešto lepo, humanističko i da se na taj način suprotstavi dejstvu rata na omladinu.”⁷ Ideja o muzici kao sponi između različitosti, te medijatoru nesuglasica i tenzija koje nastaju na političkoj sceni nakon Drugog svetskog rata može se videti i kroz rad MOJ-a u okviru MFMO. Razvoj i povezivanje ovog umetničkog projekta s različitim političkim sistemima (kapitalizam – socijalizam) ne samo da nisu narušili prvobitnu ideju organizacije MFMO već su pokazali da je projekat šire primenjiv i da deluje vrlo uspešno. Međutim, svaka država ima svoju kulturnu politiku, tako da se, primera radi, kroz rad MOJ-a može videti kako sama organizacija upija ključne premise razvojnih trasa jugoslovenske kulture.

Jugoslovenski politički diskurs pokazuje izuzetne crte autohtonog razvoja koji je veoma različit u odnosu na zemlje socijalističkog bloka. Zbog toga ne čudi što je označavan kao „meki socijalizam”, „samoupravni socijalizam”, „socijalistička idila”⁸, „treći put” [koji je] promovisan ne samo u politici, nego i u kulturi,⁹ te nešto što se nalazi, „negde između” (između Istoka i Zapada, između jednog ili drugog političkog poretka, između različitih geostrateških odrednica i

⁴ O’Hear, *The Landscape of Humanity*, 89. Citat prevela S. Z. Dj. U radu je sve citate s engleskog ili makedonskog originala na srpski prevela autorka.

⁵ William Zimmerman, *Politics and Culture in Yugoslavia* (Michigan: The University of Michigan, 1987), 9.

⁶ Fédération internationale des Jeunesses musicales.

⁷ Miodrag Pavlović, „Predgovor”, u: *25 godina Muzičke omladine Srbije* (Beograd, Pro musica, 1979), 3.

⁸ Tanja Zimmermann, „Novi kontinent – Jugoslavija: politična geografija ‘tretje poti’”, u: *Zbornik za umetnostno zgodovino* (Nova vrsta XLVI, 2010), 182.

⁹ Tanja Zimmermann, „Introduction”, u: *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, urednik Tanja Zimmermann (Transcript, 2012), 12.

‘neovisnosti’)”¹⁰ itd. Naime, to pozicioniranje „negde između” ostavilo je traga i u sferi kulture. Sagledavajući razdoblje samoupravljanja, Vladimir Kolarić i Vuk Vukićević primećuju sledeće: „U tom smislu, kultura je u sistemu socijalističkog samoupravljanja imala veći značaj od ekonomsko-političkog, pa i pukog sredstva ideološke kontrole i simboličke samoregulacije i samoreprodukcije ideološkog sistema, pa čak i spoljnopolitičke legitimizacije jednopartijskog sistema”.¹¹ Stvaranje endemičnih kulturnih modela odvijalo se kao rezultat promena na političkoj posleratnoj karti sveta, odnosno kao odgovor na ove promene.

Prvi veliki pomak dogodio se nakon raskida s Informbiroom 1948. godine. Sovjetski kulturni model s tendencijom odražavanja i promovisanja realističkih principa u svim umetnostima zamenjen je drugim modelom. U svojoj analizi Vilijam Cimerman navodi: „Štaviše, bez prekida između Staljina i Tita 1948, mogli bismo svedočiti daleko drugačijem odnosu između kulture i politike nego što smo zapravo bili svedoci tokom gotovo proteklih četrdeset godina”.¹² Nenad Makuljević izdvaja događaje koji su bili presudni u promeni kulturnog kursa Jugoslavije: „Reakcije na sočrealističke trendove pojavile su se nakon prekida sa Sovjetskim Savezom. Značajan preokret desio se na Kongresu književnika u Ljubljani 1952, gde je Miroslav Krleža održao govor koji je označio simboličnu prekretnicu u kulturnoj politici Jugoslavije. Između ostalog, Krleža je kritikovao sovjetski sočrealizam u slikarstvu, koji je doživljavao kao oživljavanje buržoaskih akademskih formi. Ukazao je na brojne pozitivne strane savremenog iskustva, ‘umetnosti radi umetnosti’”.¹³ Kultura Jugoslavije je bila otvorena za promene, gradila je ugled koji je bio refleksija nove socijalističke realnosti.

Sledeća velika politička promena koja je zahtevala reorganizaciju celokupnog uređenja Jugoslavije bilo je uvođenje samoupravljanja kao načina rukovođenja na svim nivoima. Samoupravljanje je, kako ćemo konstatovati u daljoj analizi, postavilo kulturu na osobit pijedestal. Kultura je praktično postala oruđe u izgradnji nove faze razvoja socijalističke Jugoslavije:

Objektivna društvena situacija je ta koja podstiče samoupravljače da se kontinuirano usavršavaju, podižu svoje obrazovne i opšte kulturne standarde, prevazilaze jednostranost, svojstvenu specijalizaciji, i razvijaju svoje intelektualne sposobnosti i potencijale kako bi postali svestrane i

¹⁰ Mitja Velikonja, “Ways of Remembering Yugoslavia: The Yugoslav Rear-View Mirror”, u: *Yugoslavia from a Historical Perspective* (Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2017), 518.

¹¹ Vladimir Kolarić, Vuk Vukićević, „Kulturna politika jugoslovenskog samoupravljanja: idejno-vrednosne osnove i modaliteti”, *Sociološki pregled* 4 (2018): 1235.

¹² Zimmerman, *Politics and Culture in Yugoslavia*, 9.

¹³ Nenad Makuljević, “Yugoslav Art and Culture, From the art of a nation to the art of a territory”, u: *Yugoslavia from a Historical Perspective* (Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2017), 452.

potpune ličnosti...U takvim uslovima kultura prestaje biti otuđena, udaljena sfera i atribut društvenog prestiža i postaje krajnje konkretna i vrlo stvarna potreba. To nije izraz apstraktnih interesovanja, istančanog ukusa i obrazovanja koji su nekada bili privilegija viših slojeva, već pozitivne, probuđene ambicije prilikom otvaranja neslućene prilike za prepoznavanje svojih sposobnosti.¹⁴

Poslednja značajna promena nastala je u deceniji nakon smrti Josipa Broza Tita, kada je došlo do sve većeg razmimoilaženja unutar rukovodstva Jugoslavije, što je, naposljetku, dovelo do njenog raspada. Pokušaji da se ide u korak sa svetskim trendovima u oblasti kulture ostvarivani su kroz proces modernizacije, te osavremenjavanja i približavanja kulture novim generacijama. To se odrazilo i na funkcionisanje MOJ-a, odnosno MOM-a. Ove dominantne tendencije biće sagledane kroz tri faze,¹⁵ na primeru delovanja MOM-a. „Kulturna politika je, dakle, sve što vlada odluči da učini ili ne učini u vezi s kulturom”, tvrdi Karol Rozenštajn.¹⁶ Jugoslavija je bila jedinstvena u svom razvoju i ideologiji, te u pogledu isticanja različitosti koja je bila svojstvena svakoj konstitutivnoj jedinici – svakoj republici, odnosno pokrajini. Vladajuća struktura na samom početku formiranja države odlučila je da ne stvara homogenu kulturu, već da prepozna i neguje distinktivne karakteristike, kreirajući, na taj način, svojevrstan kulturni mozaik. Ono što je zaista stajalo iza ovakve strategije bila je amortizacija potencijalnih etničkih sukoba i antagonizama. Svaka republika i pokrajina vodila se generalnim kulturnim direktivama prilagodivši ih lokalnom kontekstu i uslovima razvoja. O kulturnoj politici u Makedoniji može se pisati vrlo opširno,¹⁷ ali ovo istraživanje razmatra aktivnosti MOM-a fokusirajući se na jedan segment te politike.

3. Razdoblje formiranja i širenja organizacione mreže

Ideja o kreiranju organizacije MO na prostoru Jugoslavije nastala je mnogo pre njenog zvaničnog pristupanja organizaciji MFMO. Kako je pisao Ivo Vuljević u uvodnom tekstu povodom 30-godišnjice MOJ-a, grupa studenata zagrebačke Muzičke akademije prisustvovala je 1951. godine I međunarodnom sastanku

¹⁴ Stevan Majstorović, *Cultural Policy in Yugoslavia* (Paris: UNESCO, 1972), 27–28.

¹⁵ Svaka od navedenih faza obuhvata aproksimativno jednu deceniju. Međutim, njihovo jasno razgraničenje i razdvajanje nije sasvim moguće zbog nesinhronog širenja pojedinih tendencija i specifičnog toka razvoja makedonske kulture.

¹⁶ Carol Rosenstein, *Understanding Cultural Policy*, 30.

¹⁷ Kulturnu politiku i njenu ulogu u izgradnji repertoarske strategije Makedonskog narodnog teatra (Македонски народен театар, MNT) detaljno sam pratila na primeru delovanja njegovog baletskog ansambla. Videti: Sonja Zdravkova Djeparoska, *From Teshkoto to Macedonian Postmodern Dance* (Skoplje: izdanje autorke, 2019), 31–54.

organizacija MO u Minhenu. U martu 1954. godine u NR Srbiji i Hrvatskoj osnovana su Društva prijatelja muzike. Prema rečima Vuljevića, ovi datumi smatraju se „početkom organizirane delatnosti Muzičke omladine u našoj zemlji”.¹⁸ Godine 1955. u Jugoslaviju je došao predsednik MFMO Marsel Kivelije (Cuvelier), koji se zalagao za pristupanje Jugoslavije ovoj međunarodnoj organizaciji, kao i za formiranje organizacionih jedinica MO u svakoj republici. Iz Društva prijatelja muzike, inače izrazito aktivnog na području Zagreba i Beograda, nakon nekoliko godina biće kreiran Koordinacioni odbor MOJ-a (1959), što je, pored ostalog, bio preduslov za međunarodno afirmisanje i dalje organizaciono širenje na nivou zemlje. U toku 1962, nakon višegodišnjih napora, Koordinacioni odbor MOJ-a postaje deo MFMO.

Što se tiče situacije u NR / SR Makedoniji, potreban je kratak osvrt na opštu kulturnu klimu koja je vladala u posleratnom periodu. Nakon završetka Drugog svetskog rata, NR Makedonija je postala jedna od konstitutivnih jedinica Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Jedan od ključnih zadataka bio je da se u svim oblastima sustigne razvoj ostalih jugoslovenskih republika, posebno NR Srbije, Hrvatske i Slovenije. Ovu tendenciju potvrđuje i Stevan Majstorović u studiji o kulturnoj politici Jugoslavije:¹⁹

Pod parolom ‘bratstva i jedinstva’ savezni Ustav, ustavi republika u kojima žive narodnosti, te brojni politički dokumenti usvojeni u posleratnom periodu garantuju ravnopravnost naroda i propisuju njihovo pravo na upotrebu maternjeg jezika u javnim institucijama, sudovima i na javnim mestima. Takva politika je doprinela jačanju ravnopravnog položaja nacionalnosti koje su vremenom postale aktivni kreatori vlastitog razvoja i punopravni učesnici u društvenom životu zemlje.²⁰

Mogućnost slobodnog kulturnog razvoja bez nametnutih ograničenja, što je bio slučaj u periodu pre i tokom Drugog svetskog rata u Makedoniji, doveo je do jedne vrste kulturne renesanse. To se zaključuje iz činjenice o osnivanju čitavog niza kulturnih institucija i organizacija. Makedonski kompozitor Stefan Gajdov beleži: „Za makedonski narod oslobođenje je značilo slobodu življenja, slobodu stvaralaštva, svega onoga što predstavlja slobodan rast mlade makedonske države”.²¹ U posleratnim decenijama NR / SR Makedonija je napredovala i značajno proširila svoju umetničku ponudu. „Od aparata agitacije i propagande traženo

¹⁸ Ivo Vuljević, „Muzička omladina od osnivanja do danas”, u: *30 godina Muzičke omladine 1954–1984* (Zagreb: MO Zagreba i Hrvatske, 1984), 11. Videti detaljnije o tome u poglavlju 1 i Prilogu zbornika.

¹⁹ Majstorović, *Cultural Policy in Yugoslavia*. Ovo je inače jedna u nizu studija o kulturnoj politici zemalja članica pripremljenih za organizaciju Unesco.

²⁰ Isto, 35.

²¹ Stefan Gajdov, „Prilog”, u: *Makedonski naroden teatar* (Skoplje: MNT, 1984), 24.

je da usmeri spontane težnje masa za bogatim kulturnim i političkim životom u organizovanom pravcu, da one postanu 'kanalisane',²² ističe se u studiji Branka Petranovića. Ovo usmeravanje kulture odvijalo se u nekoliko pravaca: 1. kroz osnivanje organizacija koje služe razvoju kulture; 2. kroz širenje mreže institucija visoke umetnosti i 3. putem zaštite i promocije folklornog nasleđa²³ (kako piše i u prvom Statutu ansambla „Tanec”). Narodno pozorište, osnovano 1913, preimenovano je nakon 1945. u Makedonski narodni teatar (Македонски народен театар, MNT), a potom reorganizovano i dopunjeno operским (1947) i baletskim ansamblom (1949/1979).²⁴ Pored toga, formirano je i više značajnih kulturnih institucija koje su postale nosioci razvoja makedonske visoke kulture: Makedonska filharmonija (1944), Narodna biblioteka (1944), Narodni muzej Republike Makedonije (1945), Ansambl za narodne igre i pjesme Makedonije „Tanec” (1949), Institut za folklor NRM (1950) itd. Stevan Majstorović izdvojio je NR / SR Makedoniju kao primer rapidnog kulturnog razvoja. I pored rezervi koje lično izražavam u odnosu na neke navedene brojke, ipak je bitno navesti njegov generalni zaključak:

Posle oslobođenja Makedonija je imala 5 umetnika i 6 književnika – naspram 120 pisaca i 105 umetnika danas. Broj pozorišta se povećao sa dva na osam. Nije bilo muzeja, sada ih ima osamnaest. Osnovane su potpuno nove kulturne institucije: filharmonija, opera, muzička i dramska akademija, kulturni klubovi, koncertna agencija, nacionalna i univerzitetska biblioteka, itd. [...] Makedonska kultura je postigla više u protekle dve i po decenije nego tokom prethodnih sto godina.²⁵

U skladu s idejom o brzom i intenzivnom širenju mreže kulturnih institucija u NR / SR Makedoniji, prihvaćena je i inicijativa za osnivanje organizacije MO sa zadatkom da promoviše i afirmiše muzičku umetnost među mladom populacijom. Jedna od prvih organizacija MO na tlu ove jugoslovenske republike nastala je u Bitolju (31. januar 1963),²⁶ a njen prvi predsednik, i ujedno

²² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. 3 (Beograd: Nolit, 1988), 120.

²³ Detaljnije o politici i misiji ansambla *Tanec* u prvim godinama formiranja videti u: Sonja Zdravkova Djeparoska, "Folklore, Dance in the Context of Modeling Ideological Messages", *Res Humanitariae* 24 (2) (2019): 362–376.

²⁴ Baletska trupa bila je formirana kao deo Opere ubrzo nakon njenog osnivanja, da bi 1979. postala samostalna jedinica u okviru MNT-a.

²⁵ Majstorović, *Cultural Policy in Yugoslavia*, 34–35.

²⁶ Kada je reč o osnivanju organizacija MO na prostoru NR / SR Makedonije, postoje kontradiktorni podaci. Prema kratkom izveštaju objavljenom u beogradskom časopisu *Savremeni akordi* (br. 1, 1955, 17), 23. januara 1955. održana je osnivačka skupština Društva prijatelja muzike u Skoplju, koja u potonjim godinama nije pominjana u zvaničnim dokumentima, niti u prepisci. Nekoliko godina nakon ovog događaja, iz izveštaja Koordinacionog odbora MOJ-a za 1960/61. saznaje se da su učinjene „sve pripreme za osnivanje MO u Makedoniji i Crnoj Gori” i da se očekuje da će to biti obavljeno u narednim mesecima (Arhiv Jugoslavije /AJ/, Fond Muzičke omladine Ju-

predsednik budućeg MOM-a, bila je pijanistkinja Milica Šperović. U ovom početnom periodu, koji je bio pun izazova u pogledu planiranja i organizovanja aktivnosti, promocija organizacije i privlačenja članstva, izdvojila bih nekoliko redova koji pokazuju podršku koju je Branka Lalić, generalni sekretar MOJ-a, uputila naporima Milice Šperović i njenih saradnika i kolega da konsoliduju MO Bitolja: „Draga Mimi znam da ćeš sad imati dosta problema i posla ali verujem u tvoje, u Kikine kao i u ostale sposobnosti i entuzijizam. U početku je sve teško ali posle kreće”.²⁷

Te konstitutivne 1963. godine uočava se impozantan broj aktivnosti i realizovanih programa. Budući da je 26. jula 1963. godine Skoplje pogodio katastrofalan zemljotres koji je potpuno uništio grad, odneo 1.070 života i paralisao funkcionisanje u različitim oblastima, planirani programi MO morali su biti izmenjeni i prilagođeni novonastaloj situaciji. I u takvim okolnostima MO Bitolja uspešno se nosila s brojnim problemima. U toku sezone 1963/64. planirano je 60 koncerata različitih muzičkih umetnika, 14 koncerata ansambla „Tanec” i 12 koncerata Makedonske filharmonije, te Opere i Baleta MNT-a u Skoplju, Bitolju, Štipu, Strumici, Prilepu, Ohridu, Kumanovu i Titovom Velesu.²⁸ Ovo je predstavljalo ozbiljan i obiman program čak i za institucije koje subvencionise država, a posebno za organizaciju koja u tom momentu nije imala stabilne prihode niti dovoljno razvijenu organizacionu mrežu i kadrovsku bazu. To svakako svedoči o entuzijazmu i potpunoj posvećenosti onih koji su bili uključeni u organizaciju MO na području SR Makedonije.

U planu rada u prvoj godini nakon formiranja MO Bitolja primetan je bogat i raznovrstan program, kao i širok raspon ansambala, solista i kulturnih institucija, čije je angažovanje trebalo da doprinese realizaciji planiranog. Što se tiče plesnog segmenta, sfere koja je za mene od primarne važnosti, listajući dokumenta, uočila sam nekoliko interesantnih koncertnih nastupa. Tako su, na primer, 5. maja 1963. članovi MO i omladinci iz Bitolja, njih ukupno 580, posetili baletsku predstavu *Žizel*.²⁹ Sledeće godine u dokumentima MO Bitolja nalazimo

goslavije /476/, registratura 46 /R46/, „Izveštaj o aktivnosti u sezoni 1960/61”, 3). Godinu dana kasnije, 29. aprila 1962, uprava MOJ-a je obavestena o slanju propagandnog materijala u škole u Štipu, Strumici, Tetovu, Ohridu i Titovom Velesu radi učešća na osnivačkoj skupštini MO na području NR Makedonije (AJ, 476, R46, „Pismo Branki Lalić”, Sarajevo, 29. april 1962). Naposletku, u četvorogodišnjem izveštaju o radu MOM-a, podnetom Kongresu MOJ-a u Jajcu 1975, pominje se njen „petnaestogodišnji rad”, od 1960! Videti: AJ, 476, R1, „Sazivanje III kongresa Muzičke omladine Jugoslavije u Jajcu 10. i 11. maja 1975. Prilog: Izveštaj o aktivnostima Muzičke omladine Jugoslavije između II i III kongresa /1971–1975/, Jajce, 10–11. maj 1975”, 22.

²⁷ AJ, 476, R47, „Dopis Branke Lalić upućen Milici Šperović”, novembar 1963.

²⁸ Isto.

²⁹ AJ, 476, R47, „Izveštaj za dosegašnata rabota na Muzička mladina Bitola osnovana na 31. 1. 1963”, 2.

na imena baletskih umetnika Olge Milosavleve i Aleksandra Stojanovića, koji su zajedno sa svojim kolegama, operskim pevačima Pavlinom Apostolovom i Metodijem Ilieskim-Kreolom, održali 4 koncerta. Iste godine, kroz akciju „Vozom u operu”³⁰ planirano je da u skopskom MNT-u bude održano 20 baletskih i operskih predstava za mlade iz bitoljskih osnovnih i srednjih škola.

U narednom periodu vidno je proširenje delatnosti i programa, kao i učesće u aktivnostima organizacije na saveznom nivou. Kroz sačuvanu prepisku nazire se animozitet koji je postojao između MO Bitolja, koja je trebalo da postane centralna organizacija za Makedoniju, i organizacije u Skoplju. Primetna je i spremnost MO Bitolja da kreira bogate i raznovrsne programe. Održavanje jednog koncerta zagrebačke Komične opere 1965. dovedeno je u pitanje zbog loših finansijskih prilika MO Skoplja, dok je u Bitolju, osim planirana dva nastupa, postojala namera da se priredi i treći, u slučaju da se onaj u Skoplju otkaže.³¹ Kontinuirana gostovanja umetnika iz Jugoslavije upotpunjavali su koncerti solista i ansambala iz inostranstva koji su se održavali u brojnim gradovima SR Makedonije. U sklopu programa bilo je predviđeno i da u različitim jugoslovenskim republikama gostuju vrhunski makedonski umetnici, kao i solisti najznačajnijih kulturnih institucija – poput MNT-a ili Makedonske filharmonije. Iz planova i potonjih izveštaja o realizaciji evidentno je da su jugoslovenski umetnici uglavnom posećivali Skoplje i Bitolj, ali nazire se tendencija proširenja aktivnosti ka manjim mestima. Makedonski umetnici i ansambl gostovali su u različitim jugoslovenskim gradovima i na različitim jugoslovenskim festivalima. Pojava reciprociteta postojala je i u sklopu međunarodne razmene. Kada je reč o folklornim grupama, u ovom periodu je najznačajniji eksponent makedonskog folklora bio ansambl „Tanec”, dok sastavi lokalnih kulturno-umetničkih društava nisu nastupali. Sve to govori u prilog želje MO da promoviše izuzetne umetnike i ansamble. Sam predsednik Jugoslavije Josip Broz Tito u jednom od nekoliko svojih pisanih obraćanja MOJ-u napomenuo je da ova organizacija „ne samo što proširuje muzičku kulturu naših mladih, već ujedno među njima produbljuje istinska prijateljska osjećanja i pravo mjerilo za opće-kulturne vrijednosti”.³²

U to vreme MOJ je imao dobre veze s organizacijom MFMO, a jugoslovenski umetnici često nastupaju na važnim događajima i programima ove međunarodne organizacije. MOJ je promovisao princip ravnopravnosti u pogledu odabira

³⁰ Ovu akciju pratimo u svim republičkim i pokrajinskim organizacijama MOJ-a. Reč je bila o važnom poduhvatu uz pomoć kojeg je popularisana operaska, baletska i dramska umetnost zajedno s muzejskim i galerijskim izložbama i učinjena dostupnom onima koji nisu živeli u republičkim centrima. Videti detaljnije o tome u poglavljima 1 i 8 ovog zbornika.

³¹ AJ, 476, R47, „Dopis MO Bitolja Glavnom odboru MOJ”, br. 26, 1. decembar 1965, Bitolj.

³² AJ, 476, R1, „Izveštaj o aktivnostima Muzičke omladine Jugoslavije između II i III kongresa /1971–1975/”, Jajce, 10 i 11. maj 1975.

jugoslovenskih umetnika za nastupe u inostranstvu. Tako je na XX konferenciji MFMO u Parizu 1966. godine učestvovala Lidija Blaževska kao predstavica SR Makedonije, zajedno s tenorom Blagojem Nikolovskim. Sledeće godine, violonistkinja Ratka Dimitrova učestvovala je na omladinskom kampu u Belgiji. Na kongresu MFMO u Montrealu učestvovala su dva delegata iz SR Makedonije. Ove međunarodne veze i iskustva bili su od velike važnosti za mlade muzičke umetnike. Veze su nastavile da se održavaju i čak su i jačale u narednim decenijama, opstajući do današnjih dana. S obzirom na promišljanja kulturnih modela koja sledim iz ugla – pre svega – sfere plesa, moram da napomenem da uvidom u dokumentaciju MOJ-a nisam, nažalost, naišla na podatke o uključenosti makedonskih baletskih umetnika u međunarodne razmene i nastupe.

Primetno je da su inostrani umetnici gostovali ne samo u velikim gradovima već i u manjim gradskim sredinama, uključujući i one na području SR Makedonije. Navodim primer bugarskog hora „Bodra smena”, koji je u prvoj godini postojanja MO na makedonskom tlu održao koncerte u Bitolju, Ohridu, Štipu, Strumici i Titovom Velesu. Ilustracije radi, danas su gostovanja inostranih umetnika ili ansambala ograničena na jednu predstavu (retko reprizu), najčešće u prestonici ili na nekom od renomiranih festivala („Ohridsko leto”, „Majske operne večeri” itd.).

4. Razdoblje samoupravljanja

Borbu za samostalan razvoj FNR / SFR Jugoslavije karakterisalo je definisanje novih modela, kako u unutrašnjoj tako i u spoljnoj politici. Od 1963. godine samoupravljanje je uvedeno u Ustav kao način upravljanja.³³ Konačna reforma izvršena je Ustavom iz 1974. godine, nakon niza političkih preokreta.³⁴ Promene su obuhvatale jačanje samoupravnih mehanizama, uspostavljanje ravnoteže političke moći i bolju zastupljenost predstavnika svih republika u saveznim organima vlasti. U delovima Ustava iz 1963. i 1974. godine definisan je i položaj i način organizovanja kulture. Posebno se u tekstu Ustava iz 1974. godine ističe potreba podizanja i unapređenja kulture, a potcrtava se i usklađivanje njenog funkcionisanja i organizovanja sa samoupravnim principima i strategijama.³⁵ U pogledu promena koje je samoupravljanje donelo na planu kulture,

³³ Up. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina* (Beograd Službeni list SFRJ, 1963).

³⁴ Videti: *Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Ustavni zakon za sprovođenje ustava Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Ekspoze Predsednika Savezne skupštine* (Beograd: Savremena administracija, 1974).

³⁵ Up. „Osnovna načela. V”, u: *Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije*, 45–46, kao i član 52 (strana 81).

Majstorović sažeto iznosi sledeće zaključke: „Globalni ciljevi kulturnog razvoja određivani su u skladu sa principima samoupravljanja: socijalizacija i demokratizacija kulture, potpuna sloboda stvaralaštva, razvoj nacionalnih kultura na bazi ravnopravnosti, otvaranje svetskim kulturnim procesima i trendovima, kulturno aktiviranje lokalnih i regionalnih zajednica, emancipacija kulture od provincijalizma i afirmacija kulturne uloge radnog naroda”.³⁶ Kultura je u ovom periodu viđena kao ključni faktor u izgradnji samoupravnog socijalističkog sistema. Ona je, kako je u istraživanjima zapaženo, „od samog početka imala važno mesto u projektu jugoslovenskog samoupravljanja. Legitimišući se kao ‘izvorno socijalistički’, ovaj projekat je sebe video ne samo u okvirima koncepta ‘sopstvenog puta socijalizma’ nego i kao mogućnost ostvarenja poželjnog oblika socijalističkog društva (‘stvarnog socijalizma’), ali i snažan stvaralački zamah u smeru transformacije društvenih odnosa i čovjeka samog, što je bilo nemoguće bez značajnih transformacija na polju kulture”.³⁷ Opšta atmosfera velikih društveno-političkih promena i prestrojavanja odrazila se i na MOJ i njegov rad. U toku II kongresa MOJ-a, održanog od 22. do 25. aprila 1971. u Baškom Polju, preneto je i pismo koje je delegatima uputio Josip Broz Tito: „Kroz svoje mnoge akcije Muzička omladina budi među mladim naraštajem razumjevanje i ljubav prema velikim vrednostima umetničkog stvaralaštva, a osim toga omogućuje zbližavanje omladine i svih društvenih slojeva svih naših naroda i narodnosti, razvijajući bratstvo i jedinstvo među mladim generacijama”.³⁸ U Programu MOJ-a, usvojenom u Beogradu 9. decembra 1972. godine, a zatim izmenjenom i dopunjenom na sednici Predsedništva održanoj u Ljubljani 4. marta 1973. godine, na samom početku ukazuje se na neophodnost sprovođenja promena podstaknutim Pismom predsednika Tita i Izvršnog biroa Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije. Već u prvoj tački ovog dokumenta stoji da „samoupravni odnosi i samoupravna odgovornost postavljeni na Drugom kongresu Muzičke omladine u Baškom Polju, dobijaju snagu svakodnevnog zadatka.”³⁹ To je trebalo da se postigne kroz nekoliko koraka:

1. Kolektivna i individualna odgovornost u radu Predsedništva Muzičke omladine Jugoslavije i republičkih organizacija, širenje baze Muzičke omladine, negovanje institucija delegata Muzičke omladine, međusobna informisanost o radu Muzičke omladine iz raznih sredina itd.,

³⁶ Majstorović, *Cultural Policy in Yugoslavia*, 12.

³⁷ Kolarić, Vukićević, „Kulturna politika jugoslovenskog samoupravljanja”, 1238.

³⁸ AJ, 476, R1, „Izveštaj o aktivnostima [...] između II i III kongresa /1971–1975/”.

³⁹ AJ, 476, R79, *Bilten* br. 46, mart 1973, „Program rada Muzičke omladine Jugoslavije za 1973. godinu”, 1.

2. Intenzivnije i ravnomerno podsticanje razmene vrednih rezultata muzičke kulture raznih sredina postaje direktan zadatak Predsedništva Muzičke omladine Jugoslavije.⁴⁰

Takođe se napominje da je „na svim nivoima zapaženo da ima dosta neodgovornog odnosa prema korišćenju prava na samoupravljanje”.⁴¹ U dokumentima iz ovog perioda često se govori o samoupravljanju, odnosno načinima njegovog sprovođenja na nivou republičkih organizacija MOJ-a.

Novе tendencije u kulturi omogućavale su i veću dostupnost visoke umetnosti Jugoslovenima kroz proces decentralizacije. Kultura je bila oruđe za stvaranje „svestrane ličnosti socijalističkog čoveka”. Težnja za uravnoteženijim i širim obuhvatom svih organizacija je takođe bila bitna tema. Osim toga, insistira se na regrutovanju mladih ljudi, na širenju aktivnosti u oblastima u kojima oni nisu ranije bili uključeni. U Izveštaju o radu između dva kongresa (1971–1975) i na II tematskoj konferenciji održanoj početkom novembra 1974. u Uvali Skot nadomak Rijeke, jedan od uočenih nedostataka na kojem je trebalo da se radi bilo je uključivanje seoske i radničke omladine u aktivnosti MOJ-a, kao i veće prisustvo ove organizacije u nerazvijenim područjima.⁴² Istaknuto je da je „prioritetan zadatak usmeravanje akcija u radničke sredine i omladine na selu”.⁴³

MOM je sprovodio opšte zaključke i preporuke saveznih organa i radio na uklanjanju uočenih problema. Primetno je, između ostalog, usmeravanje fokusa na manje sredine. Ako uzmemo za primer sezonu 1972/73, koncertne aktivnosti odvijale su se u brojnim makedonskim gradovima: Titovom Velesu, Debru, Krivoj Palanci, Štipu, Prilepu, Ohridu, Kavadarcima, Tetovu, Radovišu, Strumici, Đevdeliji i, naravno, Bitolju i Skoplju. Gostovanja MNT-a i Makedonske filharmonije izvan Skoplja podrazumevala su nastupe u nekonvencionalnim izvođačkim prostorima: domovima kulture, ali i fabrikama, seoskim zadrugama, školama, gimnazijama i dečjim vrtićima. Uvedena je i nagrada za najbolje nastupe u školama, fabrikama i selima (1973/74), što svedoči o značaju ovog tipa aktivnosti. Prema evidenciji realizovanih programa za 1972, u sferi baletskih izvedbi prikazani su fragmenti popularnih baleta: *Žizela*, *Ohridska legenda* i *Romeo i Julija* (ukupno 20 predstava) u različitim gradovima SR Makedonije. Nailazimo na imena prvaka i solista Baleta MNT-a: Jagode Slaneve, Marina Crvenova, Ekrema Huseina, Lilijane Batalakove, Tonija Šulevskog. To znači da MOM nastavlja s trendom angažovanja vrhunskih umetnika. U isto vreme se

⁴⁰ Isto, 2.

⁴¹ AJ, 476, R79, *Bilten* br. 46, mart 1973, „Zapisnik sa VI sednice Predsedništva Muzičke omladine Jugoslavije održane u Beogradu 9. 12. 1972”, 13.

⁴² AJ, 476, R1, „Izveštaj o aktivnostima [...] između II i III kongresa /1971–1975/”.

⁴³ AJ, 476, R79, *Bilten* br. 46, mart 1973, „Program rada Muzičke omladine Jugoslavije za 1973. godinu”, 2.

u praksi sprovodila prava decentralizacija koncertne delatnosti. Violeta Lazova u Izveštaju o radu MOM-a, sastavljenom između dva godišnja sastanka (obuhvata 1972, 1973. i delimično 1974. godinu), navodi da ove aktivnosti „treba da predstavljaju osnovu ukupnog rada MO i najbolji most u pristupu [umetničkoj muzici]”.⁴⁴ U ovom dokumentu je kao jedan od glavnih ciljeva istaknuta potreba za „približavanjem [ove vrste muzike] što širem krugu mladih iz škola, radnih organizacija itd.”⁴⁵ Nasuprot tome, akcije poput „Vozom / autobusom u operu” odvijale su se u drugačijem smeru – mladi iz gradova širom SR Makedonije dolazili bi u Skoplje na koncerte i predstave MNT-a i Makedonske filharmonije.

Pored već postojećih, tradicionalnih programa, koji su uglavnom bili namenjeni omladincima i studentima, kroz određene nastupe bila je uključena i najmlađa publika. Izdavam kao primer prikazivanje dečje baletske predstave *Petar Pan*. Težnja da se gradi ukus od najranijeg uzrasta, preko osnovne i srednje škole pa sve do odraslog doba, govori o studioznom i promišljenom pristupu u popularizaciji prvenstveno visoke umetnosti i muzike. Ipak, i pored navedenog, Izveštaj o radu iz prve polovine 1976. godine ukazuje na nedovoljno vidljive rezultate u pogledu decentralizacije i dostupnosti umetničkih muzičkih programa svim slojevima društva. MOM je posvećeno radio na prevazilaženju ovog problema. U skladu s tim, spektar aktivnosti se vidno širio.⁴⁶ Evidentan je angažman velikog broja umetnika i kulturnih institucija, počev od učešća Makedonske filharmonije preko kamernih orkestara do solista s raznolikim programima pretežno umetničke muzike. Izveštaj iz 1979. godine potvrđuje ovaj ustaljeni programski okvir: „Imajući u vidu još uvek nejednake mogućnosti za mlade da učestvuju u kulturnim aktivnostima u svim oblastima njihovog života i rada, Muzička omladina Makedonije će posebno raditi na obogaćivanju kulturnog života mladih u OOUR-ima⁴⁷ i u mesnim seoskim zajednicama”.⁴⁸ MOM je bio uspešan u ostvarivanju ovog cilja, što se vidi i iz statistike godišnjih izveštaja. Navodim kao primer 1980. godinu, kada je programima MOM-a obuhvaćeno 24 grada, 19 sela, 7 fakulteta, 40 srednjih i 100 osnovnih škola, 12 radnih organizacija, te ukupno 99.500 posetilaca.⁴⁹ Po svemu sudeći, ovaj period predstavljao je „zlatno doba” MOM-a.

⁴⁴ AJ, 476, R57, „Izveštaj na rabotata na MMM meĝju dvete izborni godini sobranija”, 6.

⁴⁵ Isto, 1.

⁴⁶ AJ, 476, R61, „Podatoci za aktivnosta na MMM vo periodot 1. I – 7. VI 1976”, br. 216-d/VŠ, 17. jun 1976”, 14.

⁴⁷ Osnovna organizacija udruženog rada.

⁴⁸ AJ, 476, R66, „Akciona programa za dejstvuvanjeto na Muzičkata mladina na Makedonija vo ponatamošnoto socijalističko vospituvanje i kulturno animiranje na mladata generacija, Skopje, april, 1979”, 3.

⁴⁹ AJ, 476, R71, „Rekapitular na organizacionite i programski aktivnosti na Republičkata konferencija na Muzičkata mladina na Makedonija vo periodot 1. I – 25. XII 1980”, br. 16/5, 19. januar 1981, 6, 12.

УСПЕШНА ГОДИНА НА МУЗИЧКАТА МЛАДИНА НА МАКЕДОНИЈА:

ОД ВОЗ ВО ОПЕРА

- * Во популаризирањето и доближувањето на уметноста до младите, најравен е голем чекор
- * 172 активности таму каде што постојат живеат работат, учат

Републичката конференција на Музичката младина на Македонија во текот на минатата година оствари забележителни резултати во поглед на збогатувањето на културно-забавниот живот на младите. За тоа најдобро зборува податокот дека во овој период реализирани се 172 активности — концерти, музичко-поетски вечери, музичко-филмски претстави, оперски и драмски приредби, предавања, изложби со учество на голем број ансамбли, репродуктивни уметници, поети, сликари, артисти, познати критичари.

ЧЕКОР

Оваа богата програма, што е за пофалба, не е реализирана само во Скопје, туку меѓу младите од 21 општинска и 96 основни организации на Музичката младина на Македонија.

Во популаризирањето и доближувањето на уметноста до младите, најравен е голем чекор. Не само на хартија, туку и во практика, реализирана е девизата „ако не сака брџот...“. Приредбите се организираат таму каде што постојат живеат, работат, учат. На овој план опфатени се 13 работни организации, 16 средни училишта околу 70 основни училишта, седум факултети. Покрај споменатите активности, РК МММ активно учествуваше и на пет манифестации: „Печалбарските денови“, Натпрерарите на музичките училишта од Републиката, свеченото отварање на младинските работни акции „Мариово 76“ и „Плачковина 76“ и на фестивалот „Охридско лето“.

ВИДИЦИ

Факт е дека ние немаме голема традиција во посетноста на театарските и оперските претстави. Ова, уште позабележително е на концертите од областа на сериозната музика. Би-

ДА СЕ ЗАСАКА И СЕРИОЗНАТА МУЗИКА:
СЦЕНА ОД ЕДНА ОПЕРСКА ПРЕТСТАВА

тежи е констатирано дека основните проблеми за ваквата ситуација треба да се бараат во погрешното насочување на младите уште од најраните училишни денови, во Музичката младина се преземени неколку акции, како на пример, пролетниот и есенскиот „Музички карван“ со кои на младите им се нудат нови видови, и можности — и сериозната музика да ја запознаат, да ја засакаат како и народната и забавната. Во овој поглед најголем успех е постигнат со акцијата „Со воз, автобус, во опера — на концерт“ во чии рамки се организирани 112 концерти. Тоа е бројка која, можеби, за некои музички средини со поголема традиција и не претставува некој забележителен резултат. Но навиките не се менуваат преку нок. Мора да се биде реален, да се претпостави дека понекогаш ќе се случи и она што се случува: на концертот на Македонската филхармонија да има до малку посетители отколку наведувачи, една оперска претстава да биде прекинута заради недоволното однесување на учениците кон во салата се однесуваат како на стадион, на фудбалски натпревар. Ваквите инциденти не само не се ројатно и ќе ги има, но, тие не само ќе не го намалуваат значењето на акцијата. Тие само ги осветлуваат проблемите, кои треба да се направиат до остварувањето на основната цел.

Težnja za prisutnošću u različitim sredinama dolazila je do izražaja i prilikom gostovanja jugoslovenskih umetnika i ansambala. Odličan primer je nastup srpskog ansambla „Renesans” tokom 1980. godine. Ansambl je imao 7 koncerata: dva u Skoplju i po jedan u Tetovu, Strumici, Radovišu, Štipu i selu Bansko. Kao jedan od najuspešnijih programa za oživljavanje kulturnog života u manjim mestima izdvajam „Radoviške susrete MOM” (Радовишки седенки на МММ), koji su počeli 1977, te koji su, u međuvremenu, razvili svoju tradiciju i uspeali da održe kontinuitet u organizaciji. U dnevnom listu *Večer* 1978. godine pronalazimo osvrt na ovu manifestaciju koja je trajala tri meseca, te konstataciju da je „prisustvovalo 5.000 posetilaca iz Radoviša, Strumice i Štipa”.⁵⁰ Listajući izveštaje MOM-a uočava se da ova manifestacija zauzima važno mesto odmah do drugih značajnih manifestacija u velikim gradovima. Naravno, mora se primetiti i fenomen jednosmernog protoka – naime, većinu učesnika u Radovišu činili su umetnici iz Skoplja i Bitolja. Suprotnih primera gotovo da nema. Poluprofesionalni i amaterski sastavi u dokumentima i strategijama su tretirani kao jedna od važnih karika u razvoju i širenju kulture. Na terenu su pak folklorne grupe i amaterski horovi skoro isključivo bili uključeni u koncertne događaje i nastupe u mestima u kojima su delovali ili su, s druge strane, gostovali samo u manjim sredinama. Povlašćeni položaj umetnika iz glavnog grada se kroz analizu dokumenata o radu MOM-a dodatno potvrđuje, posebno kada je reč o gostovanjima i seminarima u drugim republikama SFRJ i u inostranstvu.

U pogledu međurepubličke saradnje, MOM je imalo najživlju razmenu s organizacijom MO Srbije, uz želju da razvija tešnje kontakte i s organizacijama MO Hrvatske i Slovenije. To je koincidiralo s jednom specifičnom inicijativom koja je pokrenuta 1974. godine. Naime, direktor međunarodnog festivala „Ohridsko leto”, Mile Volkanoski, te godine je izneo ideju o programu koji bi postao sastavni deo ovog festivala, a obuhvatao bi nastupe mladih umetnika. Reč je o programu pod nazivom „Podijum za mlade”. Volkanoski je za sprovođenje svoje ideje pronašao partnera u MOJ-u. Ovaj zaseban program u okviru „Ohridskog leta” trebalo je da postane šansa za promovisanje mladih muzičkih umetnika. Za učešće u „Podijumu za mlade” svaka republička organizacija predložila bi svoje predstavnike, a proces njihovog odabira bio je poveren radnim telima MOJ-a. Odgovor rukovodstva MOJ-a i MOM-a na inicijativu za ostvarivanje ovog programa brzo je usledio, pa je saradnja započeta te iste 1974. godine. U prvoj godini planirano je 5 koncerata s po 3 predstavnika iz svake jugoslovenske republike. Vremenom je između festivala „Ohridsko leto” i MOJ-a uspostavljena plodna saradnja koja je trajala sve do raspada SFRJ. To je doprinosilo jačanju veza i kulturne razmene unutar zemlje. „Podijum za mlade” i danas postoji u

⁵⁰ Arhiv Muzičke omladine Makedonije [Arhiv na Muzička mladina na Makedonija], B. Čapov, „Završija prvite Radoviški sedenki”, *Večer*, 8. mart, 1978.

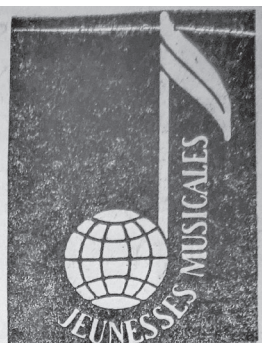
MUZIČKA OMLADINA I OHRIDSKO LIJETO

OHRID JE OSVOJEN

- Premda festival Ohridsko ljeto mnogo znači za animaciju mladih talenata iz cijele zemlje, potrebno je uložiti dodatne napore da on produbi svrhu svoga postojanja, koja se ne sastoji samo u prezentiranju određene glazbe, nego je navlastito animacija kulturna života ovog dijela naše zemlje

Mnogobrojni su doista festivali koji se tijekom ljeta održavaju na našim obalama: festivali zabavne i ozbiljne glazbe, muzičke ili dramske večeri ili igre. Znamo, uglavnom, o čemu se radi — »Igre juga«, Večeri u Donatu, Ohridsko ljeto, Splitsko ljeto, Dubrovačke ljetne igre itd. Nas u ovom trenutku najviše zanima Ohridsko ljeto koje je jedino u svojim programima, i onim štampanima i onim stvarnima, odvojilo posebno mjesto za nastup mladih umjetnika iz naše zemlje. Doduše, ljeto 1975. tek je druga godina od kada je to uvedeno, a Ohridsko ljeto kao festival postoji već 15 godina. No, to je samo dokaz da je davanje termina mladim jugoslavenskim umjetnicima u okviru pro-

grama, u kome nastupaju Viktor Pikajzen, Vaclav Hudaček ili Andre Navara (nabrojimo samo neke), izraslo kao stvarna potreba, a ne kao ustupak ili usluga »dolazećim snagama«, kako se vrlo često karakteriziraju takve stvari. Potrebu, koju spominjemo ovdje, stvorila je vrlo heterogena publika, ali i publika koju je stvorilo samo Ohridsko ljeto svojim kvalitetnim kontinuitetom. I od takve se publike doista može očekivati da bude zainteresirana za sve novosti u jugoslavenskom muzičkom životu, pogotovu na planu muzičke interpretacije. I, na drugom mjestu, tu je potreba samog festivala za osposobljavanjem svojih budućih kadrova.

— Inicijativa je potekla od Muzičke omladine Makedonije — rekao nam je Mile Novakovski, direktor festivala. Prvi blok ovakvog programa u ljetu 1974.

opravao je očekivanje, i kvalitetom i prijemom kod publike. Izvođače su predlagale republičke i gradske organizacije MO Jugoslavije, a konačni izbor obavila je programska komisija Ohridskog ljeta.

Zanimanje za nastup na Ohridskom ljetu veliko je među mladim umjetnicima, to više što im se pruža mogućnost početka koncertan-

Zbor RTV Beograd s dirigentom Borivojem Simićem

Slika 2. Osvrt na nastup hora iz Srbije na festivalu „Ohridsko ljeto”, objavljen u listu *Oko* (1975). Izvor: Arhiv MOM-a.

okviru festivala „Ohridsko leto”, ali uključuje nastupe mladih makedonskih muzičkih umetnika.

U duhu širih društvenih promena, MOM je 1974. godine usvojio i novi Statut. Osnovni zadatak organizacije definisan je na sledeći način: „probuditi, razviti i usmeriti ljubav prema muzici, drugim umetnostima i kulturi, nastojeći da mladim ljudima omogući što više susreta s umetničkim delima i umetnicima”.⁵¹ Pored toga, primetna je i želja za uključivanjem mladih „bez obzira na sredinu u kojoj žive, da što bolje upoznaju nacionalno stvaralaštvo i kulturna dostignuća svih naroda i narodnosti Jugoslavije”.⁵² Statut MOM-a predviđao je učešće delegata iz svih gradskih organizacija u procesu donošenja odluka u skladu s principima samoupravljanja. Međutim, u praksi, posebno kada se sprovodio izbor delegata u savezne organe, kao i za međunarodne događaje, fokus je i dalje bio na velikim urbanim sredinama, pretežno na Skoplju i tamošnjim kadrovima.

Slika 3. Proslava Dana mladosti u organizaciji MOM-a i Doma omladine „25. maj” u Skoplju (aktuelni Omladinski kulturni centar, MKC). Izvor: Arhiva MOM.

⁵¹ AJ, 476, R57, „Statut na Muzička mladina na Makedonija”, član 3.

⁵² Isto.

5. Razdoblje demokratizacije i dezintegracije

Poslednja dekada postojanja SFRJ protekla je u sve intenzivnijoj konfrontaciji republičkih rukovodstava, ali i pripremama, posebno poslednjih nekoliko godina, za demokratizaciju prilika u zemlji. Jugoslovenski primer, kao što je nagovešteno, umnogome je odstupao od primera zemalja Istočnog bloka. Stoga, valja podsetiti na sledeće zaključke: „Jugoslovenski socijalistički sistem bio je jedan od vidova politike modernosti, i unutar ovih procesa je predstavljao i jedan specifičan i idejno veoma radikalnan društveni i politički novum, pre svega s obzirom na koncept socijalističkog samoupravljanja i aktivnu antikolonijalnu i antiblokovsku spoljnu politiku”.⁵³ Otvorenost sistema omogućila je i uvoz kulturnih vrednosti s „kapitalističkog Zapada”, posebno u sferi masovne kulture. Ono što je dodatno karakterisalo jugoslovensku kulturu u poslednjoj deceniji pre raspada SFRJ Nenad Makuljević sažima na sledeći način: „Jedinstveni i zajednički ideološki i društveni kontekst jugoslovenske kulture osamdesetih godina prošlog veka karakterisala je proklamovana sloboda stvaranja, društvena ideologija, kult Josipa Broza Tita i kultura sećanja na NOB”.⁵⁴ Nekoliko navedenih specifičnosti odražavalo se i na delovanje MOJ-a sve do raspada SFRJ.

Kada je reč o radu MOJ-a 80-ih godina, posebno su značajni materijali s V kongresa održanog od 23. do 25. maja 1981. u Beogradu. Kongres je započeo rad godinu dana nakon Titove smrti, pa ne iznenađuje potreba za evociranjem uspomena na njegov život i delo. Pored toga, sve izraženija je bila potreba za oslanjanjem na nove muzičke žanrove i popularnu muziku, uz uvažavanje prevladajućeg ukusa mladih. To se vidi već iz naslova referata i saopštenja. Izdvajam sledeće referate: „Mesto, uloga i zadaci Muzičke omladine Jugoslavije u podsticanju i razvoju kulture i umetnosti s posebnim naglaskom na muzičku kulturu i stvaralaštvo mladih” Save Kovačeva i „Tito i Muzička omladina” Ive Vuljevića; kao i panele „Društvo–kultura–muzika–mladi” i „Otvorena pitanja programskih sadržaja Muzičke omladine”.⁵⁵ Rasprave i izneti stavovi ukazuju na otvaranje pitanja „demokratizacije” programskih sadržaja i promene pristupa unutar same organizacije prema različitim muzičkim sadržajima. Kovačev s tim u vezi ističe: „Programski sadržaji i aktivnosti Muzičke omladine trebalo bi da u još većoj meri čine jedinstvo vaspitno-obrazovnog delovanja – školskog i vanškolskog radnog procesa, jer će tako biti u funkciji razvijanja novih interesa, proširivanja i produbljivanja muzičke kulture, a istovremeno stvarati navike za sadržajno i kreativno korišćenje slobodnog vremena. [...] One moraju zadovoljiti

⁵³ Branislav Dimitrijević, *Potrošeni socijalizam* (Beograd: Fabrika knjiga, Pešćanik, 2016), 15.

⁵⁴ Nenad Makuljević, „Ideological and Cultural Contexts of Art and Culture”, u: *Yugoslavia: Chapter 1980-1991* (Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2021), 845.

⁵⁵ AJ, 476, R1, „Peti kongres Muzičke omladine Jugoslavije, Beograd 23–25. maj 1981”, program.

zahtev dovoljne širine i elastičnosti, koncipirane savremeno i slobodno, kako bi pratili zahteve mladih u odnosu na muzičku kulturu”.⁵⁶

U diskusijama na panelu „Društvo–kultura–muzika–mladi” jasno se primećuje promena u pristupu različitim muzičkim žanrovima i muzičkim preferencijama distinktivnih društvenih grupa. S tim u vezi, potcrtana su sledeća pitanja: „Otkud kod nas tendencija ‘generacijskog’ pristupa muzici; je li održiva podela muzike za ‘mlade’ i muzike za ‘zrele’ ili je, možda, reč o socio-kulturnom i estetskom nesporazumu; kako prevazilaziti ‘elegantni snobizam zrelijih’ i ‘muzičko izživljavanje mladih’”.⁵⁷ Ovakvo otvoreno postavljanje važnih pitanja i suočavanje s aktuelnim problemima svedočilo je o nameri rukovodstva MOJ-a da inicira temeljna preispitivanja svojih programskih osnova. U skladu s tim, nametnula se i tema selekcije sadržaja muzičkih programa MOJ-a, kao i potreba za revalorizovanjem muzičkih pravaca kojima su tada mladi bili naklonjeni. Ksenija Zečević, pijanistkinja i kompozitorica, istakla je da se „već dugi niz godina uloga MO svodi [na] administrativno postojanje jedne institucionalizirane organizacije koja je izgubila svaki važniji i presudniji kontakt s muzičkom stvarnošću i mladom generacijom na koju bi prvenstveno trebalo da bude orijentirana”.⁵⁸ Drugi diskutant, Igor Kuljerić, zastupao je srodan stav: „Jedan od zadataka Muzičke omladine mogao bi se ostvariti i u mogućnosti poticanja i kanaliziranja interesa mladih prema novom stvaralačkom činu koji se neće zatvarati u šeme što ih je vrijeme već preovladalo, već će kroz pluralizam muzičkih idioma izraziti svoj autentični muzički stvaralački interes”.⁵⁹

MOM je pozicije saveznog rukovodstva preneo na svoj teren. U Izveštaju o radu u periodu 1986–1988 navodi se da ova organizacija u svom delovanju nastoji da obuhvati različite vrste muzike, polazeći prvenstveno od podele na „kvalitetnu i nekvalitetnu muziku”. Pored toga, „u ovom periodu MOM je ulagao posebne napore da prodre preko sopstvenih formi i sadržaja u sve sredine u kojima mladi žive, rade i uče”.⁶⁰ Uočava se nekoliko dominantnih tendencija na osnovu analize poslednje dekade rada MOJ-a u makedonskom kontekstu. Prva se odnosi na proširenje i obogaćivanje žanrovskih okvira uključivanjem muzike koja je bila bliska mladoj populaciji. Počelo se stidljivo i skromno od kraja

⁵⁶ AJ, 476, R1, „Mesto, uloga i zadaci Muzičke omladine Jugoslavije u podsticanju i razvoju kulture i umetnosti s posebnim naglaskom na muzičku kulturu i muzičko stvaralaštvo mladih. Teze za raspravu na Petom kongresu MOJ-a, Beograd, maj 1982”.

⁵⁷ Isto, 6.

⁵⁸ AJ, 476, R1, *Bilten* br. 2, „Peti Kongres Muzičke omladine Jugoslavije, Beograd, 24. maj 1981”, 1.

⁵⁹ Isto, 16.

⁶⁰ AJ, 476, R76, „Izveštaj za dejstvovanje na Republičkata konferencija na Muzička Mladina na Makedonija vo masovnoto idejno vospituvanje i kulturno obrazuvanje na mladite vo periodot pomegu dve izborni-tematski konferencii dekemvri 1986 – mart 1988 godina”, Štip, mart 1988.

70-ih, i to projekcijama filmova s temama o džez muzici⁶¹ i drugim popularnim žanrovima, kao i organizovanjem tematskih predavanja.⁶²

Slika 4. Džez nastup, iz albuma MOM-a. Izvor: Arhiv MOM-a.

Već 80-ih ovaj trend se prenosi i na koncertne podijume: organizuju se tematske večeri (džez, bluz, disko itd.) i nastupi pojedinačnih ansambala i grupa. Popularna muzika postepeno, ali sve intenzivnije, ulazi u programe: „Pop-rok muzika je prihvaćena i to nije samo alternativna vrsta zabave. Štaviše, najpoznatije muzičke grupe dobijale su istaknuta društvena priznanja i pozivane su da nastupaju na zvaničnim društvenim događajima. [...] Rok muzika je ostvarila i društvenu afirmaciju zahvaljujući koncertima ove muzike na važnim i društveno korisnim manifestacijama kao što su omladinske radne akcije”.⁶³

⁶¹ Tokom 1976. bili su prikazani filmovi u kojima se tretira tematika džeza, na primer, *Kid Ori – trubač iz Nju Orleansa*, *Džez festival u Konkordu*, *Od narodne do pop i džez muzike*, *Luj Armstrong*.

⁶² Treba navesti predavanja Kostadina Kostadinovskog iz 1978. na sledeće teme: „Bluz – pesma crnaca” i „Savremeni pomaci popularne muzike” koja su održana u više makedonskih gradova (Štip, Skoplje, Makedonska Kamenica, Delčevo, Bitolj, Berovo, Pehčevo, Kavadarci, Kičevo, Struga i Radoviš).

⁶³ Makuljević, “Ideological and Cultural Contexts”, 848.

Imajući u vidu učesnike programa MOM-a za 1986. i 1987. pored imena eminentnih muzičkih umetnika iz oblasti klasične muzike pojavljuju se i značajna imena grupa i pevača s jugoslovenske i makedonske rok i pop scene: „Leb i sol”, „Ekatarina Velika”, „Električni orgazam”, „Film”, „Mizar”, „Raskoljnikov”, „Haos in Laos”, „Moral”, „Memorija”, Masimo Savić itd. Ukupno 30 pevača i bendova svrstani su u kategoriju rok i još 23 u grupu džez umetnika. Interesantna je činjenica da su džez sastavi bili pretežno inostrani (dolaze is SAD, Francuske, Austrije, Engleske, SR Nemačke). Džez koncerti su dobili posebno značajno mesto kroz međunarodni Skopski džez festival.⁶⁴ U izveštaju iz 1988. godine podvlači se da su „protekle dve godine donele poseban kvalitet i afirmaciju međunarodnog Skopskog džez festivala, koji su zajednički realizovali Dom omladine ‘25. maj’ i MO Skoplje”.⁶⁵

Druga važna pojava u ovom periodu jeste sve vidljivije učešće učenika baletske škole i muzičkih škola, te amaterskih ansambala u programima. Značajan broj koncerata priredila su kulturno-umetnička društva, to jest njihovi horovi i folklorne igracke grupe. Često, na primer, u popisu aktivnosti srećemo ime hora AKUD⁶⁶ „Mirče Acev”. Što se tiče angažmana baletskog odeljenja Muzičko-baletske škole „Ilija Nikolovski Luj”, u dostupnim materijalima zabeleženo je nekoliko nastupa krajem 70-tih.⁶⁷ Prva međurepublička aktivnost realizovana je 1. jula 1982. na festivalu u Šibeniku. Učenici su nastupili s predstavom Ljubomira Brandolice *Odblesok*, u koreografiji Olge Milosavleve. Profesionalni ansambl Baleta MNT-a nije gostovao izvan NR / SR Makedonije kroz programe MOM-a, ali je pomenuta škola dobila ovu mogućnost.

Implementacija novih tendencija primetna je i na polju plesa. S jedne strane, to je podrazumevalo angažman novih, vaninstitucionalnih grupa. Program iz 80-tih, na primer, ukazuje na sve manje prisustvo profesionalnog ansambla Baleta MNT-a. S druge strane, očigledno je pojačano interesovanje za nove plesne stilove i forme. Iako znatno skromnije u odnosu na polje muzike, u ovom periodu nastaje više grupa koje neguju moderni ples. Njihovo postojanje nedvosmisleno je potvrđivalo prodor zapadne igracke estetike. Možda to može da se učini nevažnim, ali mora se podvući da se moderan ples širio i preneo u nacionalno pozorište nakon osamostaljenja 1991. Naime, imajući u vidu repertoar Baleta

⁶⁴ Detaljnije o tome videti u: Eleni Novakovska, Julijana Papazova, *Mladinskiot kulturen centar, dvigatel na lokalnata rok i džez scena* (Skoplje: izdanje autorki, 2022). Videti i poglavlje 7 ovog zbornika.

⁶⁵ AJ, 476, R76, „Izveštaj na dejstvuvanjeto na Muzičkata mladina na Makedonija [...] dekemvri 1986 – mart 1988 godini”, Štip, mart 1988, 5.

⁶⁶ Akademska kulturno-umetničko društvo.

⁶⁷ Prvi od njih realizovan je kao završnica manifestacije „Radoviški susreti MOM-a” (4. 3. 1978). Sledeće godine (1979) broj predstava se povećao (ukupno 4), a obuhvatao je tradicionalni repertoar koji je karakterističan za ovu školu: *Bolero* od Ravela i *Impresija* od Punciellija (Punchielli).

Slika 5. Džez nastup, iz albuma MOM-a. Izvor: Arhiv MOM-a.

MNT-a početkom 90-ih, uočićemo predstave u kojima dominiraju novi stilovi savremene igre. U radu MOM-a ova je vrsta plesa prisutna na programima znatno ranije. Izdvojili bismo sledeće grupe: „Avona”, „Venera”, „Andromeda” i „SWING”. One su bile deo najrazličitijih vrsta manifestacija, od nastupa u kassarni Maršal Tito, preko tematskih večeri (džez, disko, rok muzika), do proslave Dana mladosti (od 1979. do 1990). Gotovo je jednak bio broj nastupa folklornih plesnih grupa, uz napomenu da su prednjačili amaterski ansambli.

6. Zaključak

MOJ i MOM imaju posebnu ulogu u razvoju i popularizaciji muzičke kulture u FNR / SFR Jugoslaviji uopšte, a posebno među jugoslovenskom omladinom. Kada je reč o mogućnosti numeričke rekapitulacije angažovanosti ovih organizacije, citiraću Snežanu Antastasovu-Čadikovsku, autorku publikacije posvećene 30-godišnjici MOM-a, koja je pripremila ovo izdanje u saradnji s Aleksandrom Gerasimovskim, tadašnjim predsednikom MOM-a: „Više od četiri hiljade organizovanih i osmišljenih programa; pet stotina i više umetnika i animatora i još pet hiljada članova raznih ansambla, uključenih u programsku realizaciju; dve stotine prostora za izvođenje – standardnih koncertnih prostora, ali i takvih,

Slike 6 i 7. Grupa „SWING”. Izvor: privatni arhiv Irene Lozinske.

otkrivenih i oživljenih za koncertne događaje; publika od preko pola miliona, uglavnom mladih – to je krajnje pojednostavljen, ali i vrlo indikativan bilans tridesetogodišnje delatnosti Muzičke omladine Makedonije”.⁶⁸ Naravno, teško je sabrati sve aktivnosti u toku 30 godina, međutim, ono što je predstavljeno odnosno navedeno u brojkama, govori o impresivnom obimu aktivnosti, ali i značajnoj podršci publike.

Ogroman udeo u podizanju i unapređenju muzičke kulture u Jugoslaviji – a valja podsetiti da su programi, pored muzike, obuhvatali i brojne druge izvođačke umetnosti – imao je, prvenstveno, MOJ, a zatim i MOM, kao jedan od integralnih delova MOJ-a. Rad MOM-a predstavlja mali segment u istoriji celokupnog umetničkog i kulturnog razvoja FNR / SFR Jugoslavije. Za tadašnju Makedoniju ova organizacija je bila i pokretač saradnje s ostalim jugoslovenskim republikama, kao i brojnim zemljama širom sveta, ali je, iznad svega, ostala promoter muzike mladih i muzike za mlade.

Lista referenci

Arhivski izvori

Arhiv Muzičke omladine Makedonije [Arhiva na Muzička mladina na Makedonija]

Arhiv Jugoslavije, Fond Muzičke omladine Jugoslavije (476):

- Registrature 1, 47, 57, 61, 66, 71, 76, 79

25 godina Muzičke omladine Srbije. Beograd: Pro musica, 1979.

30 godina Muzičke omladine 1954–1984. Zagreb: MO Zagreba i Hrvatske, 1984.

Anastasova-Čadikovska, Snežana, Gerasimovski, Aleksandar. *30 godini Muzička mladina vo Makedonija*. Skoplje: MMM, 1993.

Anastasova-Čadikovska, Snežana, Nolčeva-Angelevoska, Roza. *Festivalska prikazna: Ohridsko leto 1961–2020*. Ohrid: Ohridsko leto, 2020.

Anastasova-Čadikovska, Snežana, Simovska, Sonja, Lazarevska, Lidija (ur.). *Muzičko-baletski učilišten centar 1945–1995*. Skoplje: MBUC, 1995.

Dimitrijević, Branislav. *Potrošeni socijalizam*. Beograd: Fabrika knjiga / Peščanik, 2016.

Gajdov, Stefan. „Prilog”. U: *Makedonski naroden teatar*, 24–25. Skoplje: MNT.

Hodkins, Paul. *Media, Culture and Society: An Introduction*. London: SAGE Publications Ltd., 2017.

Kolarić, Vladimir, Vukićević, Vuk. „Kulturna politika jugoslovenskog samoupravljanja: idejno-vrednosne osnove i modaliteti”, *Sociološki pregled* 4 (2018): 1230–1250.

⁶⁸ Anastasova-Čadikovska, Gerasimovski, *30 godini Muzička mladina na Makedonija*.

- Majstorović, Stevan. *Cultural Policy in Yugoslavia*. Paris: UNESCO, 1972.
- Makuljević, Nenad. "Ideological and Cultural Contexts of Art and Culture". U: *Yugoslavia: Chapter 1980–1991*, 845–871. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2021.
- Makuljević, Nenad. "Yugoslav Art and Culture, From the art of a nation to the art of a territory". U: *Yugoslavia from a Historical Perspective*, 442–460. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2017.
- Marinković, Slavimir, Andreeva, Violeta, Neškoska, Marija (ur.). *MNT, Balet 50 godini 1949–1999*. Skoplje: MNT, 1995.
- Novakovska, Eleni, Papazova, Julijana. *Mladinskiot kulturen centar, dvigatel na lokalnata rok i džez scena*. Skoplje: izdanje autorki, 2022.
- O'Hear, Antony. *The Landscape of Humanity: Art, Culture and Society*. Imprint Academic, 2008.
- „Osnivačka skupština Društva prijatelja muzike u NR Makedoniji”. *Savremeni akordi* 1 (1955): 17.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. 3. Beograd: Nolit, 1988.
- Rosenstein, Carole. *Understanding Cultural Policy*. New York: Routledge, 2018.
- Pavlović, Miodrag. „Predgovor”. U: *25 godina Muzičke omladine Srbije*, 3. Beograd: Pro musica, 1979.
- Trajkovski, Aleksandar. *50 godini Majski operski večeri*. Skoplje: NOB, 2022.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*. Beograd Službeni list SFRJ, 1963.
- Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Ustavni zakon za sprovođenje ustava Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Ekspoze Predsednika Savezne skupštine*. Beograd: Savremena administracija, 1974.
- Velikonja, Mitja. "Ways of Remembering Yugoslavia: The Yugoslav rear-view mirror". U: *Yugoslavia from a Historical Perspective*, 515–550. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2017.
- Vuljević, Ivo. „Muzička omladina od osnivanja do danas”. U: *30 godina Muzičke omladine 1954–1984*, 8–15. Zagreb: MO Zagreba i Hrvatske, 1984.
- Williams, Raymond. *Culture*. London: Fontana Press, 1981.
- Williams, Raymond. *Culture and Society 1780–1950*. New York: Columbia University Press, 1983.
- Zdravkova Djeparoska, Sonja. *From Teshkoto to Macedonian Postmodern Dance*. Skoplje: izdanje autorke, 2019.
- Zdravkova Djeparoska, Sonja. "Folklore, Dance in the Context of Modeling Ideological Messages." *Res Humanitariae* 24(2) (2019): 362–376.
- Zimmerman, William. *Politics and Culture in Yugoslavia*. Michigan: The University of Michigan, 1987.
- Zimmermann, Tanja. „Novi kontinent – Jugoslavija: politična geografija ‘tretje poti’”. U: *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 164–188. Nova vrsta XLVI, 2010.
- Zimmermann, Tanja. "Introduction". U: *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, urednik Tanja Zimmermann, 11–30. Transcript, 2012.